

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.9>

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Іванов С.Ю.,

кандидат історичних наук, доцент,

кафедра теорії та історії держави та права

Харківського національного університету внутрішніх справ

Іванов С.Ю. Історичний розвиток прав і свобод людини.

У статті досліджено особливості, передумови та історичний розвиток прав і свобод людини впродовж існування людської цивілізації. Продемонстровано складний еволюційний шлях від минулого до сучасності, відзначено зміни уявлень про права і свободи людини впродовж цього шляху. На основі наукового аналізу нормативно-правових актів, широкого кола джерел та наукової літератури робиться спроба дослідити особливості процесу історичного розвитку прав і свобод людини впродовж існування людської цивілізації, демонструючи різні погляди та концепції окремих видатних державних діячів, філософів, правників та ін.

Відзначено актуальність даної проблематики для еволюції законодавства провідних країни світу. Продемонстровано, що історичний розвиток прав і свобод людини та громадянина є визначальним чинником у становленні законодавства кожної держави. Інститут прав людини виступає гарантом захисту від свавілля державної влади, забезпечуючи свободу кожному та формує основи конституційного порядку. За допомогою всебічного аналізу наукової літератури та інших міжнародно-правових документів сформовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується.

У загальних рисах показано, що історія розвитку прав і свобод людини тісно пов'язана з історичними передумовами становлення права, а також існуванням та розвитком людського суспільства, перші концепції про права і свободи були впроваджені та розвинуті видатними філософами та мислителями Давньої Греції та Риму, отримали подальше розроблення у період середньовіччя та нового часу і остаточно утвердилися у XX-XXI ст. Протягом багатьох століть вчені правники у своїх наукових працях активно розглядали еволюцію прав людини і висвітлювали свої унікальні погляди на цю тему.

Особлива увага приділена історико-правовій ретроспективі різних етапів історичного розвитку прав і свобод людини охарактеризовані головні уявлення та концепції про права і свободи людини впродовж розвитку соціуму. Продемонстровано актуальність даної проблематики для еволюції законодавства провідних країни світу.

Ключові слова: права людини, свобода, суспільство, держава, право, демократія.

Ivanov S.Yu. Historical development of human rights and freedoms.

The article examines the peculiarities, prerequisites and historical development of human rights and freedoms throughout the existence of human civilization. The complex evolutionary path from the past to the present is demonstrated, and changes in ideas about human rights and freedoms along this path are noted. On the basis of scientific analysis of normative legal acts, a wide range of sources and scientific literature, an attempt is made to investigate the peculiarities of the process of historical development of human rights and freedoms throughout the existence of human civilization, demonstrating different views and concepts of individual prominent statesmen, philosophers, lawyers, etc.

The relevance of this issue for the evolution of the legislation of the world's leading countries was noted. It has been demonstrated that the historical development of human and citizen rights and freedoms is a determining factor in the formation of the legislation of each state. The Institute of Human Rights acts as a guarantor of protection against the arbitrariness of state power, ensuring freedom for everyone and forming the foundations of the constitutional order. With the help of a comprehensive analysis of scientific literature and other international legal documents, an own scientific position on the problem under investigation was formed.

In general, it is shown that the history of the development of human rights and freedoms is closely related to the historical prerequisites for the formation of law, as well as the existence and development of human society, the first concepts about rights and freedoms were introduced and developed by outstanding philosophers and thinkers of Ancient Greece and Rome, received further developed in the period of the Middle Ages and modern times and were finally established in the XX-XXI centuries. For many centuries, legal scholars in their scientific works have actively considered the evolution of human rights and highlighted their unique views on this topic.

Special attention is paid to the historical and legal retrospective of various stages of the historical development of human rights and freedoms, the main ideas and concepts about human rights and freedoms during the development of society are characterized. The relevance of this issue for the evolution of the legislation of the world's leading countries has been demonstrated.

Key words: human rights, freedom, society, state, law, democracy.

Постановка проблеми. У сучасному світі поняття та значення прав і свобод людини є дуже важливими. Від належного їх розуміння залежить коректна поведінка громадян, їхнє ставлення до законів і використання власних прав. Наша держава постійно розвивається, а разом з нею змінюється і правова свідомість соціуму. Проте важливо, щоб у законодавстві були чітко визначені та пояснені відповідні аспекти, оскільки лише зрозумівши своє місце у суспільстві, людина може належним чином виконувати свої обов'язки.

Історія розвитку прав і свобод людини та громадянина була складним процесом, що пройшов складний еволюційний шлях від минулого до сьогодення. Проблема історичного розвитку прав і свобод людини та громадянина є однією з найважливіших для еволюції законодавства кожної країни світу. Інститут прав людини та громадянина забезпечує свободу народу та кожної особи від свавілля державної влади та є основою конституційного ладу. Наприклад, майже 30% статей Конституції України присвячені правам і свободам людини та громадянина [1].

Права людини, які на сьогоднішній день закріплені в різних міжнародно-правових актах та зафіксовані в національних законодавствах провідних держав світу, є результатом формування стандартів, що стали нормою демократичного суспільства. Саме тому можна стверджувати, що впродовж історичного розвитку людства відбувається зміна уявлень про права людини. В сучасному суспільстві перед науковцями постає проблема еволюції ідей, поглядів та концепцій, що були напрацьовані упродовж багатьох століть. Ось чому, сучасний науковий підхід до прав людини є неможливим без ґрунтовного та всебічного дослідження історичних аспектів формування і розвитку прав і свобод людини і цим дана проблема не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Метою статті є спроба продемонструвати історико-правову ретроспективу різних етапів історичного розвитку прав і свобод людини, охарактеризувати головні уявлення та концепції про права і свободи людини упродовж розвитку людської цивілізації, зокрема за допомогою аналізу поглядів окремих видатних державних діячів, філософів, правників та ін.

Стан дослідження проблеми. Акцентуючи увагу на стані наукової розробки даної проблематики варто відзначити, що окремі аспекти розвитку прав і свобод людини досліджувалися в роботах В. Копейчикова, А. Колодія, А. Олійника, І. Іерусалімової, А. Комзюка, П. Рабіновича, І. Бородіна, О. Ярмиша та ін. Однак, на сьогодні бракує спеціальних комплексних досліджень стосовно питання історичного розвитку прав і свобод людини.

Вклад основного матеріалу. Права та свободи людини є однією з основних проблем багатовікової історико-правової думки, що розглядалась з позицій політичного, морального, філософського, релігійного та юридичного світоглядів. Незалежно від природи держави чи пануючого в ній режиму, права та свободи людини та їх взаємодія з державою завжди становили не лише теоретичний, релігійний і філософський інтереси, але й практичний, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було встановити в суспільстві порядок, необхідний для правлячої еліти або демократично обраних керівників [2].

Історичний розвиток прав і свобод людини бере свій початок з античних часів у Стародавній Греції: основоположником формування філософської концепції щодо людини її прав і свобод був Аристотель, який обґрунтував позицію, що людина – це істота політична і суспільна [3]. Ним же були сформовані основні категорії та дефініції, які становлять фундамент сучасного праворозуміння.

Теоретичний аспект розроблення поняття «рівності», яке є важливим для розуміння ролі права як рівної міри в регулюванні суспільних відносин, був досліджений давньогрецьким філософом,

релігійним та політичним діячем Піфагором. За його вченням, ідеальна держава це та, де панують справедливі закони, законслухняність вважалась найвищою добродією, а самі закони – найбільшою цінністю.

Давньогрецький філософ Геракліт вважав, що люди мають природне право, яке має божественне походження, держави і закони повинні відповідати логосу. Згідно з його вченням, єдиним джерелом людських законів є божественний закон, який збігається з логосом, розумом і природою.

Інший грецький філософ Алкід також підтримував концепцію природної правової рівності та свободи всіх людей. Йому приписується відомий вислів: «Бог створив усіх вільними, а природа нікого не створила рабом» [4, с. 14].

Для Сократа свобода є чудовим і величним досягненням як для людини, так і для держави, але вона можлива лише за умови дотримання всіма розумним і справедливим законам. Кожна людина має індивідуальну свободу і автономію особистості [5, с. 41-42].

Учень Сократа, Платон, розвинув його ідеї про свободи і права людини. Платон створив проєкт ідеальної держави, в якій немає приватної власності та поділу людей на вільних і рабів. Платон визнавав рівноправність чоловіків і жінок, хоча в його ідеальній державі жінки не входили до числа вищих правителів [6, с. 12-13].

Згодом у Римі, зародилися та почали розвиватися ідеї про природні права, формувались поняття свободи та рівності людини і громадянина, встановлювались взаємозв'язки між державою та людиною, а також державою та суспільством. Тут в першу чергу варто відзначити основні ідеї формування та розвитку інституту прав людини, які започаткували та розвивали відомі філософи та мислителі того часу, такі як Луцій Анней Сенека, Епіктет, Марк Аврелій Антонін, Марк Тулій Цицерон та інші.

Так, наприклад, у своїй роботі про «Становлення та розвиток прав людини в античні часи» вітчизняний учений Ю. Турянський зауважує, що Анней Сенека, давньоримський філософ, вважав природне право невід'ємним і рівним для всіх світових законів. Він активно підтримував ідею духовної свободи та рівності для всіх людей, виступав проти інституту рабства і вважав всіх людей суб'єктами права, оскільки це вільні та рівні істоти, без врахування їхнього матеріального стану чи походження [7, с. 41].

Розглядаючи філософські ідеї свободи та рівності, давньогрецький філософ-стоїк Епіктет критикував рабство як аморальне і хибне явище, що суперечить природному праву. Він підтримував принцип «чого не бажаєш собі – не бажай іншим» і вважав, що людина повинна прагнути до морального удосконалення, добра та справедливості як основних цінностей [8, с. 61-62].

Римський імператор і філософ, представник пізнього стоїцизму Марк Аврелій Антонін, зосередив свою політику на підтримці дітей-сиріт, рабів, бідних та хворих. Він жертвував гроші на допомогу всім, хто потребував, і підкреслював важливість таких аксіологічних чеснот, як добродієвість, добродієвість та піклування про інших заради загального блага. Завдяки його зусиллям у цей історичний період змінилися підходи до рабства та насильства щодо рабів, а їхнє вбивство стало вважатися злочином.

Давньоримський політичний діяч республіканського періоду Марк Тулій Цицерон вивчав взаємозв'язок між «справедливою людиною та справедливою державою». Він сформулював концепцію принципу рівності закону для всіх і розглядав три основні форми правління: демократію, яка відображала свободу серед усіх громадян; монархію та аристократію, які він вважав проявом мудрого управління на відміну від демократії. Цицерон пояснював, що досягнення повної рівності між людьми у демократії є майже неможливим завданням, і вважав це однією з недоліків цієї форми правління. Він також запропонував четверту форму правління – змішану, яка могла б об'єднати найкращі аспекти усіх зазначених форм. Цицерон розрізняв два види права: позитивне і природне [7, с. 42-43].

Крім цього, римські юристи, такі як Гай, Модестин, Папініан, Ульпіан та інші, внесли суттєвий внесок у розвиток юридичних уявлень про права і свободи людини в II–III століттях. Вони розробили положення про суб'єкт права, правовий статус людей, що впливає з природного права їх свободи, а також з'ясували характер взаємовідносин між індивідом і державою, співвідношення між правами особи і її юридичними обов'язками та інші аспекти. Дана конкретизація змісту і значення прав і свобод людини відіграла важливу роль в науковому усвідомленні правосуб'єктності індивіда. Вона поклала необхідні теоретичні засади для подальшого розвитку юридичних положень про природні права і свободи людини [9, с. 92].

Отже, філософи стародавнього світу вже розглядали права і свободи як природний стан людини, проте розвиток конституційно-правових теорій прав і свобод розпочався у XVII-XVIII ст.

Природне право в античний та середньовічний періоди переважно стосувалося обов'язків, а не прав людини, і не розглядало ключову ідею прав людини - ідею свободи та рівності. Перехід від природного права як обов'язків до природного права як прав почався з XIII ст. і тривав до укладання Вестфальського миру 1648 р. Велика хартія вольностей (1215 р.), вчення Хоми Аквінського (1225–1274 рр.) і Гуго Гроція (1583–1645 рр.) стали важливими подіями цього переходу.

Ключовою подією на шляху формування прав і свобод людини стає договірна концепція виникнення держави. Зокрема Г. Гроцій вважав, що «Держава є досконалим союзом вільних людей, укладеним заради дотримання права і загальної користі» [11]. У цьому визначені варто відмітити підпорядковану роль держави потребам і інтересам людини. Також він акцентує увагу на умовах необхідних для збереження впорядкованого соціуму, тобто недоторканість власності [11].

У період антифеодальних революцій XVII-XVIII ст. (в Англії та Франції) відбувся перехід до становлення демократичної держави, яка відмовилася від абсолютизму і проголосила свободу особистості. На цьому етапі конституції та інші правові акти містили положення про недоторканість особи, свободу слова, право на вибори і бути обраним тощо. Концепція прав і свобод була розроблена у працях великих філософів, таких як Джон Локк, Томас Джефферсон і Томас Пейн, Вольтер, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо та ін.

На цьому етапі важливого історичного значення набув закон, ухвалений англійським парламентом у 1679 р., під назвою «Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження заточень за морями» (HabeasCorpusAct). Цей закон вводив наказ «хабеас корпус», який вимагав від суду, шерифа та інших тюремників звільнити арештованого або відпустити його під заставу до розгляду справи судом, якщо не було підстав для утримання під вартою. Закон також встановлював, що будь-яка арештована особа мала право вимагати вирішення своєї справи в суді, а суд був зобов'язаний ухвалити рішення щодо її ув'язнення або звільнення протягом двох днів [12, с. 69–71]. Зазначені гарантії, відомі під узагальненою назвою «хабеас корпус», справили значний вплив на світову практику. Заборона необґрунтованого, безпідставного арешту та судовий контроль за недоторканістю особи стали широко розповсюдженими і невід'ємними атрибутами правової держави. Усі демократичні конституції провідних країн світу, в тій чи іншій формі, закріплюють цю гарантію до сьогодні.

У своїй роботі «Два трактати про правління» Джон Локк стверджував, що ще до формування держави люди мали права і свободи. Це означає «повну свободу щодо їхніх дій і розпорядження своїм майном і особистістю». Також він говорить про стан «рівності», де вся влада і юрисдикція є взаємними, ніхто не має переваги перед іншим. В природному стані люди вільно розпоряджаються своєю свободою, майном і всі мають однакові права [9, с. 92].

Томас Джефферсон використовував концепцію невід'ємності природних прав людини, розроблену Дж. Локком, при підготовці проекту Декларації незалежності США у 1776 р. Він взяв за основу тріаду природних прав: життя, свобода, власність адаптуючи її трохи в інші формулювання: життя, свобода, прагнення до щастя. Джефферсон також підкреслював, що всі люди від природи рівні і обдаровані невід'ємними правами. Для захисту цих прав люди утворюють уряди, яким вони передають владу. У випадку, якщо уряд порушує ці права, народ має право на повстання, революцію або зміну уряду.

Томас Пейн у своїй праці «Права людини» виділяв два типи прав: природні та громадянські. Природні права, на його думку, є властивими людині від природи і включають в себе свободу слова, друку, совісті, рівність, право на щастя та благополуччя та інші. Громадянські права, з іншого боку, належать людині як члену суспільства і включають право на власність та право на захист.

Він підкреслював, що природні та громадянські права тісно пов'язані між собою і взаємодіють для забезпечення індивідуальної свободи та громадської справедливості. Крім цього, він зробив вагомий внесок у розвиток концепції прав поколінь, розглядаючи колективні права людей як необхідну складову еволюції правової ідеології [13, с. 115-116].

Відомим представником школи природного права був Вольтер. Він вірив, що кожна людина має право на свободу, яка полягає у тому, щоб підкорятися тільки законам. У свою чергу, відомий французький письменник і філософ XVIII ст. Дені Дідрот також обґрунтовував свою політичну теорію на правах і свободах людини. Він вважав, що громадяни будь-якої держави повинні мати рівні права та обов'язки.

Основною ідеєю концепцій цих та інших філософів було обґрунтування найвищого пріоритету свободи та необхідності її закріплення в конституційно-правовому порядку, що в подальшому проявилось в ухваленні в Декларації незалежності США 1776 р. та Декларації прав людини і громадянина 1789 р. у Франції. У цих та інших документах було сформульовано сутність і мету демократичної правової держави. У країнах, де встановилося вільне громадянське суспільство, було досягнуто значних успіхів у розвитку демократії, прав людини, а також в галузях економіки, культури, науки і техніки.

Однак з самого початку концепція прав і свобод мала певну обмеженість. Базуючись на індивідуалістичному розумінні свободи, політична філософія того часу наголошувала, що суспільство вільних людей не потребує організуючого впливу з боку держави і не вимагає створення будь-яких соціальних інститутів. Вважалося, що суспільство здатне забезпечити прогрес і умови для гідного життя для всіх своїх членів на основі індивідуально-вільної діяльності. Цю ліберальну концепцію було розроблено у XIX ст. у працях Адама Сміта, Ієремії Бентама та Джона Стюарта Мілля.

Варто відзначити, що дане антисоціальне розуміння свободи надало їй формального характеру, байдужого до інтересів і долі простих людей. Протягом XIX ст. у країнах Заходу наростала класова боротьба, у ході якої трудящі маси вимагали визнання соціально-економічних прав і закріплення соціальних функцій в державі. У результаті, вже у XX ст., розвиток капіталізму вплинув на суттєві корективи у відверте, явно антисоціальне розуміння свободи, оскільки це супроводжувалося посиленням державного втручання в соціально-економічне життя і обмеженням підприємницького свавілля щодо найманих працівників.

На початку XX ст., після Першої світової війни та створення Ліги Націй і Міжнародної організації праці, права людини стали предметом міжнародно-правового регулювання. Питання захисту прав людини вийшли за національні межі та стали об'єктом регулювання міжнародного права [14, с. 15]. Суцільне нехтування правами людини в період війни виявило неспроможність окремих держав та міжнародних структур стати на їхній захист. У 1945 році була створена глобальна міжнародна організація – ООН, однією з основних цілей якої є утвердження віри в основні права людини, гідність та цінність кожної особистості [15, с. 138]. Тоді, 10 грудня 1948 року в Парижі, Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Це був перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права, встановивши стандарти та ідеали, яких і сьогодні прагнуть дотримуватися всі країни світу [14, с. 15].

Отже, Загальна декларація прав людини стала першим у світовій історії документом, який оголосив універсальний і загальний характер прав людини, змінюючи свідомість суспільства. Події Другої світової війни привернули увагу до захисту прав меншин і народів взагалі, що спричинило розробку ключових документів, таких як Статут ООН 1945 р., Конвенція про запобігання геноциду та його покарання 1948 р., Декларація про надання незалежності колоніальним країнам та народам 1960 р., Міжнародні пакти про права людини 1966 р. та інші.

Варто відзначити, що Загальна декларація прав людини за своєю природою не є зобов'язальним міжнародно-правовим актом. Тому в 1966 р. було прийнято два міжнародні пакти, які розширили положення Декларації: Міжнародний пакт про громадянські й політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Їх пізніше доповнили Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. та Другим Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1989 р. Ці документи утворюють Міжнародний Білль про права людини, що становить основу міжнародно-правового захисту прав людини на універсальному рівні. На відміну від Загальної декларації прав людини, Міжнародні пакти є міжнародно-правовими договорами та являються обов'язковими до виконання [15, с. 139].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. з'явилося кілька неофіційних документів, які відображали інтерес до концепції прав народів серед міжнародних юристів та представників світової громадськості. Серед найвідоміших таких документів можна відзначити Азійсько-Тихоокеанську декларацію прав індивідів та народів 1988 р., Туніську декларацію про права людини та права народів 1988 р. та проект Тихоокеанської Хартії прав людини, який був підготований у 1992 р. [16].

На сучасному етапі розвитку людства концепція четвертого покоління прав людини знаходиться на стадії становлення та розвитку, оскільки все більше вчених правників вивчають ці права,

якими керується людство. Проте існують права, які суперечать нормам релігії та моралі і, відповідно, не знаходять свого правового закріплення у різних країнах світу. Тут варто виділити право на евтаназію, зміну статі, трансплантацію органів, одностатеві шлюби та ін.

Отже, розподіл усіх прав і свобод людини й громадянина на декілька історичних етапів є не абсолютним, а умовним, оскільки з розвитком людства постійно з'являються нові види прав. Проте цей розподіл ілюструє послідовність розвитку правового інституту і показує, що прогрес суспільства неможливий без впровадження нових принципів у правовий статус людини. Коли суспільство переходить від однієї історичної формації до іншої, людина повинна отримувати додаткові права і свободи. Це демонструє історичний зв'язок і прогнозує подальший прогрес людського суспільства.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, важливо звернути увагу на те, що виникнення і розвиток прав і свобод людини та інституту прав загалом має глибокі історичні коріння. Вони тісно пов'язані з історичними передумовами становлення права, а також існування та розвитку людського суспільства, що були впроваджені та розвинуті видатними філософами та мислителями Давньої Греції та Риму, отримали подальше розроблення у період середньовіччя та нового часу і остаточно утвердилися у XX-XXI ст. Протягом багатьох століть вчені – правники у своїх наукових працях активно розглядали еволюцію прав людини і висвітлювали свої унікальні погляди на цю тему.

Аналіз основних етапів становлення прав і свобод людини дозволяє виділити чотири періоди або хвилі. Перше покоління прав людини - це політичні і громадянські права, які були проголошені під час перших буржуазних революцій і знайшли відображення у деклараціях (американській, англійській, французькій). Пізніше вони були конкретизовані у законодавстві більшості сучасних демократичних держав. Ці права і свободи можна розглядати як особисті (право на життя, свободу, безпеку, свободу слова, світогляду та віросповідання) та політичні (право вільно обирати й бути обраним, право на участь у вирішенні державних справ тощо).

Друге покоління прав людини сформувалося під час боротьби трудящих за поліпшення свого економічного становища в капіталістичному суспільстві та підвищення культурного статусу. Це включає соціально-економічні права, такі як право на працю, справедливі умови праці, право на соціальне забезпечення, право на освіту та культуру, право на житло та інші соціальні пільги. Ці права визнають важливість забезпечення достатнього рівня життя для всіх громадян і є ключовими в аспекті соціальної справедливості і рівності.

Третє покоління прав людини почало формуватися після Другої світової війни і часто відоме як «колективні права». Ці права пов'язані з глобалізацією і відповідають на численні світові проблеми, зокрема екологічні та інформаційні. До них належать права народів на мир, безпеку, незалежність, здорове навколишнє середовище, соціальний і економічний розвиток, право на інформацію, самовизначення та територіальну цілісність. Ці права відображають необхідність захисту і підтримки глобальної стабільності та розвитку в умовах сучасного світу.

Щодо четвертого покоління прав людини ми відносимо новітні права, що виникли внаслідок розвитку в галузі медицини, біології, техніки і інших сфер. Це включає права, пов'язані з біоетикою, наприклад, право на генетичну конфіденційність і контроль над власним геномом, право на застосування новітніх технологій у медичному лікуванні, права, що стосуються захисту від технологічних загроз і кібербезпеки, а також інші права, які відповідають сучасним викликам і можливостям технологічного прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30, с. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис. к.ю.н., 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 193 с.
3. Платон. Аристотель. Політика. Наука про керування державою. К. Вид-во Ексмо. 2003. С. 312.
4. Крегул Ю.І. Права і свободи людини: навч. посіб. К.: Книга, 2004. 288 с.
5. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. К.: Атика, 2005. 560 с.

6. Марченко М.Н. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. К.: Велбі: Проспект, 2007. 480 с.
7. Турянський Ю.І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. Т. 6. № 23. 2019. С. 39–44.
8. Демиденко Г.Г. Історія вчень про державу і право: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Х.: Консум, 2004. 432 с.
9. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 89–100.
10. Себайн Джорж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. пер. з англ. К.: Основи. 1997. С. 379.
11. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія. К.: Вентурі. 1995. 176 с.
12. Орленко В.В. Історія вчень про державу і право. К.: Вид. Паливода, 2007. 204 с.
13. Кравченко Т.А. Права людини як основний критерій легітимності державної влади. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 4. 2017. С. 13–17.
14. Барабаш Ю.Г., Бориславська О.М., Венгер В.М., Козюбра М.І., Мелешевич А.А. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіге, 2021. 528 с.
15. Азійсько-Тихоокеанська декларація людських прав індивідів та народів (1988 р.), Туніська декларація про права людини та правах народів (1988 р.) URL: <http://www.ukrainereferat.org/uaref-3530-3.html>.